İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur*

Oxuculara təqdim olunan "İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur" kitabı (İbrahim Quliyev fars dilindən tərcümə etmişdir) Güney Azərbaycanın tanınmış tarixçisi, mərhum doktor Səməd Sərdariniyanın çoxsaylı əsərlərindən biridir. Müasir Güney Azərbaycan tarixşünaslığında az müəllif tapılar ki, onun kimi yorulmaq bilmədən faktları, mənbələri və arxiv sənədlərini tədqiq edərək, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq sahəsində zəngin irs qoyub getmiş olsun. "Azərbaycan mədəni dünyada", "Təbriz əvvəlinci şəhərdir", "Təbrizin Mərkəzi qeybi", "Əli Müsyo", "Təbriz Universiteti", "Azərbaycan mətbuat tarixi", "Təbriz teatrı", "Bağır xan Salari-Milli", "Molla Nəsrəddin Təbrizdə", "Arazın hər iki sahilində soyqırım", "Azərbaycan məşhurları" (3 cilddə) əsərləri müəllifin elmi axtarışlarının və yaradıcılığının bir hissəsidir. Onun şəxsi arxivində daha yeddi kitab, onlarca sanballı elmi məqalə oxuculara təqdim olunacağı günü gözləyir.

XIX əsrin sonunda Daşnaksütyun partiyasının

yaranması və erməni qatillərinin bu partiya sıralarında cəmləşməsi dənizdən-dənizə böyük Ermənistan haqda xülyanı formalaşdırdı və onu müsəlmanlara qarşı mübarizədə ideoloji hədəfə çevirdi. Daşnaksütyun partiyasının yaranması ilə Qərbi Azərbaycan torpaqları, o cümlədən İrəvan və onun ətrafındakı bölgələr erməni əsarətinə düşdü.

Doktor Səməd Sərdariniyanın kitabını vərəqlədikcə son yüz ildən artıq bir müddətdə erməni cəlladlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri çoxsaylı qətllərin, talan və zorakılıqların geniş panoraması göz önündə canlanır. Müəllifin kitabındakı çoxsaylı tarixi faktlar bu gün İrəvanı özünə paytaxt etmiş ermənilərin tarixi keçmişi bilərəkdən təhrif edib saxtalaşdırmalarına tutarlı elmi cavabdır.

Doktor S.Sərdariniyanın kitabı 1999-cu ildə (1379) İranda fars dilində nəşr edilmişdir. İranda qondarma erməni soyqırımına aid onlarca yazı dərc olunduğu halda, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlərlə əlaqədar çıxan əsərləri barmaqla saymaq olar. Bu baxımdan, ictimaiyyətimizin diqqətinə təqdim edilən bu kitab xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, bizim oxucumuz əsərin hansı şəraitdə qələmə alındığını və hansı auditoriyaya ünvanlandığını nəzərə almalıdır. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, əsərdə işlənən bəzi ifadələr və terminlərdə kiçik dəqiqləşdirmələr aparılmışdır.

Əkrəm Rəhimli (Bije)

(əvvəli 8, 9, 10, 11 və 12 iyul tarixli saylarımızda)

Ağa Məhəmməd Kirmanı fəth edəndən sonra qoşunun baharda Tehranın ətrafında toplanması barədə göstəriş verdi. Oraya təqribən 60 min insan gəldi. Novruzdan 53 gün sonra (şəmsi təqvimi ilə 1174-cü ilin *(miladi tarixi ilə 1795-ci il)* ordibehişt ayının 23-də) o, Tehrandan çıxdı. Son ana qədər Ağa Məhəmməd xanın haraya yollanacağını heç kəs bilmirdi.

Qacar ordunu üç hissəyə böldü: bir hissəni sağ tərəfdən Muğana, Şirvana, Dağıstana göndərdi. İkinci hissəni sol tərəfdən İrəvan istiqamətinə yolladı. Özü isə onların arasında Qarabağın möhkəm qalalarından hesab olunan Şuşa qalasına doğru irəlilədi. Süleyman xan Araz çayı üzərində körpü saldırdı və oradan keçdilər. 35 günlük mühasirədən sonra İrəvan qalası Ağa Məhəmməd Qacarın ixtiyarına keçdi.

Ağa Məhəmməd xan bu səfərdə Gürcüstana hücum etdi və 15 nəfəri əsir edib özü ilə apardı. 1796-cı ildə Rusiya qoşunları general Zubovun komandanlığı altında hücum əməliyyatlarına başladı. Bu zaman Xorasan bölgəsində cari işlərlə məşğul olan Ağa Məhəmməd xan Azərbaycan hakimlərindən, o cümlədən İrəvan bəylərbəyi Məhəmməd xandan, Təbriz və Xoy bəylərbəyi Hüseynəli xan Donbolidən və digərlərindən məktublar aldı. Həmin məktublarda da bu barədə yazılmışdı: "Rusiya imperatriçası Tiflisdə qətlə yetirilmiş bir qrup rus əsgərinin intiqamını almaq üçün kifayət qədər yaxşı silahlanmış və toplarla təchiz edilmiş 80 minlik ordunu bölgəyə göndərib. Başqa bir dəstə isə Dərbəndi mühasirəyə alıb. Bundan əlavə, Bakı və Talış bölgəsi ruslara təslim edilib, Şirvan və Gəncə camaatı da əmrə tabe edilib. Adı çəkilən bölgədə vəziyyət qarışıq, əhali isə pərişandır. Gərək tezliklə bir əlac fikirləşəsiniz, əks halda, bütün nizam-intizam pozulacaq".

"Ağa Məhəmməd xan tərəfindən İrəvan hakimliyi vəzifəsi saxlanılmış və Məhəmməd xan Qacar İrəvani də Azərbaycanın əksər yerli əmirləri kimi dinclik xatirinə Ağa Məhəmməd xanın dostluq həlqəsinə qoşulmuşdu. Amma fürsət düşsəydi, başqa bir hami tapıb, ondan kömək istəyərdi. O, hicri-qəməri tarixi ilə 1209-1211-ci illərdə Osmanlı dövlətinə tərəf üz çevirdi və Osmanlı sultanı III Süleymana və Ərzurum valisi Yusif paşaya yazdığı məktubda Ağa Məhəmmədin yenidən qoşun çəkməsi barədə məlumat verərək, ona kömək əli uzadılmasını, Osmanlı dövlətinin himayəsinə qəbul edilməsini xahiş etdi".

Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan xanını zindana salıb, idarəçilik işlərini Əliqulu xana tapşırdı. Ağa Məhəmmədin qətlindən sonra 1797-ci ildə Əliqulu xanı İrəvandan qovdular. Həmin ilin sonlarında Fətəli şah Məhəmməd xanı zindandan azad edib yenidən İrəvanın hakimi təyin etdi.

XIX əsrin astanasında İrəvanın iqtisadi durumuna bir nəzər

Çarlz İsəvi özünün mükəmməl "İranın iqtisadi tarixi — Qacariyyə dövrü (hicri-qəməri 1215-1332-ci illər)" əsərində XIX əsrin birinci yarısında İrəvanın iqtisadi vəziyyəti barədə qiymətli məlumatlar vermişdir. O, İrəvanın sənətkar və xırda tacirlərinin təşkilati vəziyyəti barədə yazır: "Sənətkarlar kütləsi ustalardan ibarət idi. Ustalar kustar sənaye məhsullarının istehsalında çox mühüm yer tuturdular. Gəlirləri hər peşə üzrə ustaların sayına uyğun olurdu. Ustalar öz peşələri ilə bağlı olmayan əmtəə istehsal etmək hüququna da malik idilər. Peşə üzrə hər hansı inhisarçılığa yol verilmirdi və sənətkarlar onların üzvlərindən hər hansı birinin başqa işə keçməsinin qarşısını ala bilməzdilər. Lakin rəqabətdən qorunmaq üçün hər bir usta öz istehsal etdiyi məhsulu yalnız müəyyən bir yerdə satırdı və müştəriləri aldatmaq hüququ yox idi. O, mal satarkən kimdənsə qabağa keçə, ya öz malını tərifləyə, başqalarının malını pisləyə bilməzdi. Ödədikləri icarə haqları onları daxilən birləşdirirdi və əgər bir usta keyfiyyətsiz mal düzəltsəydi, müştərini aldatsaydı və s. onun dükanı mıxlanar, həmin dükan başqasına verilərdi.

Yalnız ustaların haqqı var idi ki, özlərinə şagird götürüb peşələrini onlara öyrətsinlər və onları usta olmağa hazırlasınlar.

İrəvan, Naxçıvan, Ordubad şagirdlərinin və ustalarının sayı aşağıdakı kimi idi: İrəvanda 143 usta, 43 şagird, Naxçıvanda 109 usta, 41 şagird, Ordubadda 140 usta və 128 şagird var idi.

...Ustalar lazım olan halda özlərinə fəhlə götürürdülər. Məsələn, İrəvanda 6 nəfər taxıl tacirinin şagirdi yox idi, amma taxılı daşımaq, yükləmək işinə 24 nəfər fəhlə cəlb etmişdi. Çörəkçilərin də şagirdi yox idi, lakin bu sahədə çalışan 18 nəfər usta 50 nəfər fəhlə işə götürmüşdü. Bu şəhərdəki 52 nəfər baqqaliyyə tacirinin nə şagirdi, nə də fəhləsi var idi. Amma 10 nəfər ayaqqabı ustasının yanında beş fəhlə və 15 şagird çalışırdı. 11 nəfər dulusçu 23 ixtisaslı fəhlə və 19 şagird işə cəlb etmişdi. 25 nəfər usta-bənna bu qayda ilə öz əlinin altında 18 fəhlə və 70 şagird işlədirdi. 7 nəfər dəri ustasının 30 fəhləsi olduğu halda bir nəfər də şagirdi yox idi. 6 gümüş ustasının 8 fəhləsi və 21 şagirdi, 8 sərracın (yəhər ustasının) 12 fəhləsi və 19 şagirdi, 49 dülgərin 90 fəhləsi və 150 şagirdi var idi. Dəmirçilər, misgərlər (dəmir lövhə düzəldənlər), nalbəndlər, şam düzəldənlər, metal ustaları, iptoxuyanlar, nəleyndüzəldənlər (mollalar üçün çustabənzər ayaqqabı), yun parça ustaları, hətta bir nəfər fəhlə belə saxlamırdılar. Hər peşənin sərmayə qoyuluşu məhdud və az idi. Peşə ustaları yalnız bir və ya iki şagirdlə işləyirdilər. Çox iş və fəhlə tələb edən sənətlər sənətkarlıq mərtəbəsi sırasında olmayıb kapitalist emalatxanaları istehsalının göstəricisi sayıla bilərdi".

Çarlz İsəvi kitabının digər bir bölməsində yazır: "İrəvanda pambıq əkini geniş yayılmışdı. İstehsal olunan məhsulun bir hissəsi Türkiyəyə, bir hissəsi isə Tiflisə daşınırdı. Ancaq məhsulun Trabzona çatıb-çatmaması haqqında əlimizdə məlumat yoxdur".

İrəvan İpək yolunun üstündə olduğundan müsafirlər və tacirlər buradan keçirdi. Buna görə də o, mühüm şəhərə çevrilirdi. Kembric Universitetinin professoru Pyotr Avri yazır: "Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan, Xoy, Rəşt, Qəzvin kimi şəhərləri xarici ticarətin əsas dayaqları səviyyəsinə qaldırdı. İrəvan və Xoy şəhərləri Qara dəniz vasitəsilə Qafqaz və Osmanlının ticarət mərkəzləri sırasında idilər".

Çarlz İsəvi "Xalçaçılıq" bölməsində bu sənət barədə şərh verdikdən sonra, onun ixracı haqqında yazır: "Təbriz mühüm xalçaçılıq mərkəzi idi. Trabzon və İrəvan yolu ilə Təbriz xalçaları xarici ölkələrə çıxarılırdı".

İrəvan əmtəə ixracatının əsas yolu olduğu kimi, Avropa mallarının idxalı sahəsində də mərkəzi xətt hesab olunurdu. Adını çəkdiyimiz müəllif bu barədə yazır: "Rəqabətin digər səbəbi Avropa mallarının Qafqazdan gömrük haqqı olmadan keçməsi idi. Mallar Qara dəniz vasitəsilə Potidən Batuma daşınır, oradan İrəvana, İrəvandan isə Təbrizə aparılırdı".

İrəvan İran-Rusiya müharibələrində

İran-Rusiya müharibələrinin hər iki mərhələsində İrəvanın azərbaycanlı əhalisi çar ordusuna qarşı rəşadət və cəsarətlə vuruşmuşdur. Onların igidlik və qəhrəmanlığını Azərbaycan tarixinin qızıl səhifələrindən saymaq olar.

Bu müharibələrin birinci mərhələsində İrəvan hakimi Məhəmməd xan Qovanlu Qacar ruslarla razılığa gəlsə də, şəhərin müsəlman əhalisi düşmən qarşısında mətanətlə dayandı. Hicri-qəməri tarixi ilə 1228-ci ildə (miladi tarixi ilə 1813-cü ildə) ədalətsiz Gülüstan müqaviləsinin bağlanması ilə döyüşlərin birinci mərhələsi başa çatdı. Bu biabırçı müqaviləyə görə, Arazın o tayındakı vilayətlərin çoxu zorla Rusiya imperiyasına birləşdirildi. İrəvan və Naxçıvan şəhərləri Qacarlar dövlətinin əlində qaldı. Bu iki şəhər strateji baxımdan son dərəcə əhəmiyyətli idi. Nəsrəddin şahın xüsusi həkimi fransız Fövriyyə, İrəvan və Naxçıvanı Fransanın Elzas və Lurnu şəhərləri ilə müqayisə etmişdir.

Gülüstan müqaviləsi bağlandığı vaxtdan ta İran-Rusiya müharibələrinin ikinci dövrünə qədərki 13 il ərzində cəbhələrdə sakitlik bərqərar oldu və İranla Rusiya arasında zahirən sülh hökm sürdü. Amma bu müqavilədən doğan təhqir və məğlubiyyət acısı cəmiyyəti sarsıtmış, xalqın qəlbində kin və nifrət yaratmışdı. Azərbaycan əhalisinin bu dövrdəki ümumi narazılığı Gülüstan müqaviləsinə qarşı ictimai etirazların bariz nümunəsidir. XIII əsrin birinci yarısının (hicri) ədib və tarixçisi Əbdürrəzaq Dünbüli hicri-qəməri tarixi ilə 1229-cu ilin hadisələrini şərh edərkən yazırdı: "... İki min nəfər İrəvan sakini könüllü şəkildə cihada qalxıb silahlanmış, bir neçə alim, çalmalı ərbab, zöhd və təqva əhli kəfən geyinib qələbə qılıncı qurşamışdılar...".

Qəhrəman İrəvan camaatı təpədən-dırnağacan nifrət ruhunda köklənmişdi. Onlar irəvanlı sərkərdə Hüseyn xanın və onun qardaşı Həsən xan Sarı Aslanın komandanlığı altında silaha sarılaraq düşmənlə ölümdirim mübarizəsinə qalxdılar. Səid Nəfisinin yazdığına görə "Hicri-qəməri tarixi ilə 1241-ci ilin zilhiccə ayında *(miladi tarixi ilə 1826-cı ilin iyun ayında)* başlamış ikinci müharibədə ilk olaraq İrəvan sərkərdəsi Hüseyn xan beş min nəfərlik ordu ilə Gülüstan müqaviləsindən sonra yaranmış sərhəddən keçib Rusiya tərəfindən işğal olunmuş əraziyə daxil olmuşdur".

Müharibələrin ikinci mərhələsinin əvvəllərində Yermolovun komandanlığı altındakı Rusiya ordularının ardıcıl məğlubiyyəti çar I Nikolayı qorxuya saldı. O, vəziyyətdən çıxmaq üçün general Paskeviçi əvvəlcə tam səlahiyyətlə Yermolova yardımçı göndərdi, sonra isə ordu komandanlığını ona həvalə etdi. General Paskeviç çox təcrübəli idi. O, ilk döyüşlərdən qarşı tərəfin zəif nöqtələrini aşkar edir və növbəti səfərlərdə qələbə qazanmağa başlayır. Qələbə xəbəri çarı sevindirir və o, Paskeviçə yazdığı məktubda ona razılığını bildirməklə yanaşı, İrəvan şəhərinin müsəlman əhalisinin müqavimətindən narahatlığını bildirir: "Prins Menşikovun İrəvan barədə göndərdiyi məlumatlardan aydın olur ki, İrəvanda olduqca ciddi müqavimətlə rastlaşacağınızı gözləməlisiniz, onun mühasirəsindən çəkinməməlisiniz və buna hazır olmalısınız".

Sonrakı hadisələr göstərdi ki, çarın qorxusu əbəs deyilmiş. Təbii ki, bu müharibənin bütün təfərrüatını burada əks etdirmək mümkün deyil. İrəvan əhalisinin müqavimətini təşkil etmək üçün ziyalılar (alim və yazarlar) şəhərin əhalisi içərisində çox ciddi təbliğata başladılar.

İran-rus müharibələrinin ilk mərhələsində İrəvan hakimi Məhəmməd xan Qovanlu Qacar rus sərkərdəsi Sisyanovdan kömək istəmişdi. Lakin Səid Nəfisinin yazdığına görə "o, görəndə ki ruslar irəliləyə bilmir, qacarların tərəfini tutmaq istədi. Məhəmməd xan vəziri Mirzə Şəfiyə İrəvan qalasına getmək barədə göstəriş verdi. O getdi və sülh bağlamaq qərara alındı... Məhəmməd xan Qacarın hərəkətləri barədə məlumat Sisyanova çatan kimi o, hiyləyə əl atdı. Xəbərdarlıq etmədən Dərkə yolundan İran ordularının üzərinə hücuma keçdi, yenidən döyüş başlandı. Bu arada İran ordusunun tərkibində olan Şəmsəddinli və Qazax süvarilərinin bir qismi qiyama qalxdı və əhalini qarət etməyə başladı. İran ordusunun komandanlığı vəziyyəti belə görüncə geri çəkildi. Qarşısında maneə görməyən Sisyanov İrəvana daxil oldu və şəhər məscidini qərargaha çevirib, oradan topları istehkamlara yönəltdi; onunla Məhəmməd xan Qacar arasında qızğın döyüş başladı.

Şəhərin müsəlman əhalisi bu qeyri-bərabər döyüşdə bütün vasitələrlə işğalçılara nifrətini göstərdi. Bu dövrü tədqiq edən Jan Yunir yazır: "İrəvan şəhərinin came məscidi qərb tərəfdə idi. Ayrı-ayrı məzhəblərin nümayəndələrinin qarışıq yaşadığı bütün şərq şəhərlərində came məscidi müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi ərazidə tikilirdi. Şəhərin qərbində də demək olar ki, əhalinin hamısı müsəlman idi".

Dalov İrəvanın qərbinə daxil olandan sonra söz verdi ki, müsəlmanlara dini nöqteyi-nəzərdən problem yaratmayacaq və hər bir müsəlman öz şəri borcunu sərbəst yerinə yetirə biləcək. Torpaqlarının Dalov tərəfindən işğal edilməsindən qəzəblənən yerli əhali heyflərini azan vermək yolu ilə çıxırdılar. Səhər tezdən, günorta vaxtı və qürub çağı İrəvan kişilərinin böyük əksəriyyəti şəhərin qərbində azan verir və şərq tərəfdəki müsəlmanlar da onlara qoşulurdu. Əlahəzrətin (şəhərin hakimi və Abbas Mirzə nəzərdə tutulur) bu məsələdən xəbəri yox idi. Çünki o, İrəvan mühasirəyə alınmazdan və Dalov şəhərə girməzdən qabaq oradan getmişdi. Bir də eşitdi ki, şəhərin qərbində və şərqində insanlar azan verməyə başlayıb, heyrətləndi. Əlahəzrət gördü ki, heç kim onlara mane olmur. Dalovun keşikçiləri sanki onları eşitmir. O da azanın ahəngini tutmağa başladı, lakin azan vermək əvəzinə üzünü şəhərin qərbinə tutub Məhəmməd xana müraciətlə dedi ki, Abbas Mirzə ona kömək göndərir. Sabah gecə həmin qüvvə hücuma keçəcək. Abbas Mirzə əlavə etdi ki, keşikçibaşı Məhəmmədhüseyn xanın komandanlığı ilə onun əsgərləri hücuma başlarkən o da həmlə etsin.

İrəvan döyüşü müsəlmanların rus ordusu ilə müharibəsində unudulmaz səhifələrdən biri olub. Həmin gecə İrəvanın müdafiəçiləri çar zabit və əsgərlərini çox ağır hala saldılar. Müsəlman ölkələrində müqəddəs yerlərin bəst yeri olduğunu bilən ruslar qaçıb şəhər məscidinə doluşaraq aman istədilər. Şəhərin müdafiəçiləri səhərə qədər döyüşdülər. Şəhərin keçid və yolları rus əsgərlərinin meyitləri ilə örtülmüşdü, bütün arxlar ərğuvan kimi qızarmış, sanki torpağın üstünü lalələrlə rəngləmişdilər. Dalov müharibənin davam edəcəyi təqdirdə sonuncu əsgərinin də məhv olacağını görüb geri çəkildi".

Bütün bu döyüşlərdə ermənilərə etimad göstərilmədi, çünki onlar ruslarla yaxınlaşmağa fürsət axtarırdılar. Səid Nəfisi bu barədə yazır: "Həmin günün səhəri şəhərin hakimi Məhəmməd xan Qacar dedi ki, qalanın keşikçiləri ermənilərdir, qorxuram ki, onlar öz dindaşları ilə birləşsinlər və qalanı təslim etsinlər. Fətəli şah bir qrup əsgər göndərdi ki, gedib qalanı tutsunlar".

Müharibələrin ikinci dövründə ermənilər ruslarla yaxın əməkdaşlıq etdilər. Bu xəyanətlərin bəzilərini qeyd etmək yerinə düşər. Səid Nəfisi yazır: "Hicri-qəməri tarixi ilə 1242-ci ilin ramazan ayında *(1828-ci ilin 25 aprelində)* Benkedarov bir gecə əvvəl şah ordusunun tərk etdiyi Eçmiədzin kilsəsini maneəsiz işğal etdi. Orada dörd yüz nəfərlik şah qornizonu var idi. Onlar köçəndə azuqə və erməni keşişlərini də özləri ilə aparmışdılar. Bir qrup müsəlman süvarisi İrəvan sərdarı Hüseyn xanın qardaşı Həsən xan Sarı Aslanın komandanlığı ilə Sərdarabad, Eçmiədzin və İrəvan arasındakı çöldə ordu düşərgəsi qurmuşdu. Sərdarabad Hüseyn xan Sərdar tərəfindən İrəvan yolunun üstündə qurulmuş qala idi və onun işğalı İrəvanın itirilməsi demək idi. İrəvan şəhərinin zəbt edilməsi isə şah ordusuna ən ağır zərbə ola bilərdi.

Ermənilərin katolikosu Nerses rus orduları ilə birlikdə Eçmiədzinə daxil oldu. Onun çox böyük nüfuzu vardı. O, ermənilərin bir qrupunu silahlandırdı, azuqə topladı və şah ordusunun vəziyyəti barədə məlumat əldə etdi".

Xanək Eşqi yazır: "...Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsinin ciddi tərəfdarları olan erməni ruhanilər, mülkədarları, kapitalistləri Rusiyanın diqqətini öz tərəflərinə çəkmək üçün müxtəlif vasitələr fikirləşirdilər".

"XIX əsrin ikinci yarısında Yosef Amin, Movses Baqramyan, Şahembryan və digər şəxslər ermənilərə Rusiyaya yaxınlaşdırmaq üçün ciddi səy göstərirdilər. Miladi tarixi ilə 1896-cı ildə, Rusiya ilə Osmanlı arasında müharibə getdiyi bir vaxtda fəal ermənilərdən ibarət "Xarici İşlər üzrə Təhqiqat Cəmiyyəti" adlı cəmiyyət təşkil olundu. Həmin cəmiyyətin keçirdiyi iclaslarda ermənilərin Rusiyanın himayəsinə keçməsinin zəruriliyi vurğulanırdı.

(davamı növbəti saylarımızda)

** İxtisarla çap olunur–Red.*